

Хар бир халкнинг тарихий илдиэлари жуда кадим замонларга бориб такалса-да, барча даврлар тарихчилари халкнинг вужудга келганлигини муайян санадан (албатта, ўз фикрига кўра) бошлашга интиладилар. Жумладан, римликларнинг тарихи боши жуда бир шартли бўлиб - Рим шахри асосланишидан, араблар Мухаммаднинг Маккадан Мадинага хижрати - аниқ тарихий фактдан, рус йилномачилари 862 йилни танлаб олиб, рус тарихини шундан бошлашига кўникдилар, француз йилномачилари бошланиш деб Хлодвиг Меровингни олишса, тарихчилари Огюстен Тьерри ташаббуси билан Буюк Карл империяси бўлинган сана - 843 йилни оладилар. Туркутлар учун ана шундай сана 545 йилдир.

Шимолий Хитойда янги уруш авжида. Шаркий Вэй империясининг хукмдори Гао Хуан Жужан хони Анахуан ва Тогон шохи Куалйуй билан иттифокца Гарбий Вэй империясига хужум килиб, ракиби Йуйвин Тайни сикиб кўядилар. Гарбий Вэйнинг императори Вэн-ди ўзига тарафдорлар излайди ва дўстлик муносабатлари ўрнатиш ниятида Ан Нопанто деган кимсани турк беги Бумин хузурига йўллайди.

Туркутлар даргохига 545 йилда етиб келган вакилни бу ерда яхши кайфият билан кутиб оладилар. "Ўрдада хамма бир-бирини табриклаб, бизга буюк давлатнинг вакили келди, энди бизнинг салтанатимиз хам тезда гуркираб кетади," дейишарди. Ушбу арзимас бир воқеа шуни кўрсатадики, жужанлар хукмронлиги туркутлар учун огир кечган ва озодлик учун курашишдан улар чўчимаганлар.

Халкининг хўжаси бўлмиш жужан хонининг райига карши, лекин халк истагига мувофик равишда Бумин Гарбий Вэйнинг пойтахти Чанъанга совга-саломлар билан жавоб элчилиги юбориб, хўжайинининг душмани билан иттифокни мустахкамлайди. Аммо бу жужанлар билан муносабатнинг узилишига олиб келмаиди, зотан, музокаралар ниҳоятда махфий олиб борилган кўринади. Бу элчилик туркут давлатининг Гарбий Вэй ва унинг ворислари бўлмиш Бэй-Чжоуларнинг Шимоли-Шаркий Хитойга (бу ерда 550 йилдан Бэй-Ци сулоласи ўрнатилади) карши курашида иттифокдош сифатида чорак асрлик сиёсатини бошлаб берди. Жахон сиёсатига кириб борар экан Бумин хам ўзи хирожтўлаб турадиган жужанларга карши жангга киришга анча ожизлик килишини англади. Бумин бир пайтнинг ўзида иттифокдошлик ва вассаллик Гарбий телелар Жужан хукмронлиги остида ниҳоятда мушкул холатга тушиб қолишган эди. Ниҳоят уларнинг сабр косаси тўлди, кўзголон кўтарилди, Гарбий Жунгориядан жужанлар юрагига зарба бериш учун Халха томон юрдилар. Юриш шу даражада ёмон ташкил этилган, вақт шундай бир ноаниқ хисобланган эдики, режали ташкилланган урушдан кўра, кўпроқ саросимага тушган омманинг табиий бир кўтарилишига ўхшарди. Кўзголон рахбарларининг номлари хам тарихда сакданмаган. Телелар хали йўлнинг ярмида эканлар, Гоби Олтойи дараларидан тўртбурчак зирхли совутларда ўткир найзалар тутган, яхшилаб бокилган отларда саф тортган туркутлар пайдо бўлдилар. Телелар ёндан бериладиган зарбани кутмагандилар, бунинг устига уларга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган туркутлар билан жанг қилиш хаёлларига хам келмаганди. Шунинг учун улар ҳеч иккиланмай, Буминга тўлик тобелик билдирдилар. Бумин тобеликни қабул қилиш билан иккинчи бор жужанларнинг раъйига карши иш тутди.

Даштда бўйинсуниш икки томонга мажбурият юклайдиган тушунча. 50 минг ўтовниб ўз ҳукмида сакдаш учун ўша ўтов аҳдининг истагига биноан иш тутмок лозим.

Телелар бир нарсани - жужанларни йўққилишни истарди, уларни ўз ўрдасига қабул

килар экан, Бумин буни билган бўлиши керак. Айни чоғда буни унинг кабиладошлари ҳам хоҳдашгани учун урушдан чекиниб бўлмас эди. Кўл остидагиларнинг истак-хохиши хоннинг ҳам истаги билан уйгун эди, шунинг учун воқеалар шиддатли кечди.

Жужаннинг тор-мор этилиши. Жужанлар билан ихтилоф келтириб чиқаришга интилиб, айни чоғда, айбдор бўлиб қолмаслик учун Бумин айёрлик йўлига ўтди. Жужан хони Анахуанга мурожаат қилиб маликани хотинликка сўради. Дашт одати бўйича, маликага уйланса, хон билан мавқеи тенг бўларди, хон эса ўз мавқеини йўкотадиган бундай таклифга рози бўлмасди. Хон каттик газабланиб кўпол жавоб қайтарди: "Эй менинг темир эритувчим (туркутлар жужанлар учун темир эритишарди), сен қандай қилиб менга бундай таклиф билдиришга журъат этдинг". Рад жавоби билан Бумин тахқирланди-ю, аслида Буминга ҳам шу керак эди. Ярашиш йўлларини кесиш учун у Жужан элчисини дорга осиб фармон берди, шунда Гарбий Вэй хонадони билан иттифоклик иш берди. Вен-ди билан музокараларни тезда тиклади ва 551 йил ёзида Хитой маликаси Чанлени хотинликка олди, бу унинг даштдаги кўчманчилар орасида обрўсини кўтариб юборди. Бумин 552 йил кишида жужанлар устига юриш қилди ва хужумни тўсатдан уюштириши натижасида жужанлар устидан тўла галабага эришди. Анахуан ўзини ўлдирди, унинг ўгли Янлочен иттифокдошлари билан қилдиришга кочиборди.

Бумин "Элхон" унвонини қабул қилди, бироқ 552 йил охирида вафот этди. Тахтга унинг Қора Иссиқхон унвонини олган ўгли ўтирди.

Туркутлар томонидан тўсатдан мағлуб этилган жужанлар ўлган хони ўрнига унинг амакиси Диншуцзини кўтариб, қурашни давом эттирдилар. Бироқ Лайшан тоғи ёнида бўлган жангда яна туркутлардан енгилдилар. Узоққа чўзилмаган бахтига қарши Қора Иссиқхон сирли равишда ўлади, унинг ўгли Шету тахтдан четлатилиб, ўрнига Қора Иссиқхоннинг укаси Қушу Муганхон лақаби билан ўтиради.

Янгихон қатъиятли, шафқатсиз, жасур, ақлли бўлиб, жангдан бошқа нарса билан қизиқмас эди. 553 йилнинг кеч қушида у жужанларни яна мағлуб этди. Ци императори ўзининг бахти қаро иттифокдошларини қаноти остига олиб, қувиб қелаётган туркутлар шаштини қайтарди. Бироқ жужанлар Хитойда яшашга қўника олмадилар. Мол-мулкдан ажралган, меҳнат қилиб яшашга ўрганмаганликлари учун қароқчилик йўлига ўтдилар ва Ци ҳукуматининг 554 йил қўқламида уларга қарши қўшин жўнатишдан бошқа чораси қолмади. Жужанлар енгилдилар. Лекин бу уларга сабоқ бўлмади, 555 йил ёзида Ци императори уларни ўз ҳудудидан дашт томон қайтаб юборди. Бу ерда эса жужанларни шу кездаёқ туркутлар ва қиданлар қанчиб ташлади.

Диншуцзи ўрдасининг қолган-қутгани билан Гарбий Вэйдан бошпана излади, аммо бу ердагиларда Ци империясига қарши қурашиш учун иттифокдошга — туркутларга муҳтожлик бор эди. Шунинг учун туркут элчисига уч минг оёқ-қўли боғланган жужанларни тортиққилишди. Элчи барча вояга етган асирларнинг қалласини олишни буюрди, айни чоғда "болалар ҳамда бекларга эргашиб қелган хизматкорларга" шафқат қилди. Жужанлар тугатилди ва туркутлар Буюқ даштнинг шимолий қисмида яққа хўжайин бўлиб олдилар. Жужанларни қиргин қилишдаги хизматлари учун туркутлар Вэй Гарбий империяси билан ўша 556 йилнинг ўзидаёқ ҳисоб-қитоб қилдилар.

Жужанларнинг қалалари Чанъаннинг шарқий дарвозаси олдида думалаётган вақтда, туркут-хитой бирлашган қўшини Тогонга бостириб қирдилар, унинг аҳолиси Наншан тоғларидан қанотиқилишга мажбур қилинди. Қолиблар Қуалуй хоннинг қароргоҳи қойлашган Қунон теңиздаги Шудун шаҳарчаси ва Хэмчен шаҳарчасини эгаллаб олдилар. Кейинги йилда тоғонлар Хитой ерларига хужум қилиб қасдини олмоқчи

бўлдилар, бироқкалъани кўлга кирита олмай, чекинишга мажбур бўлишди. Шимолдан киданларнинг (553 й.18), жанубдан Лян шохлигининг хужумларини (555 й.) кайтаришга бор кучини сарфлаб силласи куриган Ци империяси халок бўлаётган иттифокдошларига ҳеч қандай кўмак кўрсата олмай қолди. Йуйвин Тайнинг ўгли Йуйвин Цзю муваффақиятлардан илҳомланиб наслийлик удумини четга суришга журъат этади ва Вэй сулоласининг сўнги императорини тахтдан воз кечишга мажбур этиб, ўзи тахтга ўтиради ва янги ўз сулоласини Бэй-Чжоу деб атайди.

Шарқдаги уруш. Жужанларни бир ёқдик қилиб туркутлар бошка кўчманчи кўшнларига қарши жиддий ҳаракатлар бошлашди. 554 йил кичик бир бекликдан империя яратилган йил бўлди. Шимолдаги Цигу давлати босиб олинди. Хитойлар "Цигу" деб киргизларнинг ёки чикларнинг атагани маълум эмас, туркутлар Саянни ошиб ўтолмаган бўлсалар-да, Муган хон шимолий чегараларини ўша вақтдан бошлаб анча мустаҳкамлаб олди.

Ўша вақтларда шарқда уч қавм: хитойлар хи деб атайдиган татаблар, киданлар ва хитой географларида Шивэй деб номланувчи ўттиз татарлар яшар эди. Учала халқ ҳам мўғул тилининг шеваларида гаплашадиганлар бўлиб, турмуши, маданияти яқин бўлишига қарамай, муттасил ўзаро уруш ҳолатида эдилар. Татаблар Хинганнинг гарбий ёйбағрида макон тутиб, Бэй-Ци билан иттифокдош бўлиб келган. Киданлар Ляохе дарёсининг шимолидаги Манчжуриянинг чўл минтақасида яшаганлар. Улар татаблар билан доимо урушиб келган ва ўз-ўзидан Бэй-Ци билан чиқиша олмасди. 553 йилда Бэй-Цининг императори Вэй-ди киданларни тор-мор қилтириб, бу қавмнинг қатгит қисмини бўйсундирди. Қолган қисми ё Когурио (Корея)га қочди ёки ўша кезларда Сарикденгиз хавзасигача етиб борган туркутларга таслим бўлдилар.

Киданлар устидан қилинган галаба Бэй-Ци давлатини қучайтирмади, аксинча, унинг ташки сийёсий ҳолати ёмонлашди, чунки шимолда у туркут чегараларига такалиб келган эди. Санбийларнинг қолган қисмини шафқатсиз равишда қириб ташлаш, буддизмни очикчасига қўллаб-қувватлаш жуда қатта қаражат талаб этиб, ташки душманга қаршилиқ қилиш салоҳиятини заифлаштирди. Айни чоғда туркутлар билан иттифокбўлганлиги, ўз аскарий табақасига сўянганлиги учун ҳамда будда ва даос роҳибларига пул қаражат қилмаганлиги боис Бэй-Чжоу тобора мустаҳкамланиб, қучайиб борди. 579 йилда император У-ди буддизм ва даосизмни ман этиш ҳақида буйруқ берди, Хитойнинг VIII Хенриси бўлмиш бу император "Само насли" унвонини олиб, тахтининг икки томонига Будда ва Лао-Цзи хайкалларини ўрнатади ва улар ўртасига ўтириб, иттифокдошларнинг таъзимини қабул қилади. Бу билан у динни ҳаммининг кўз-ўнгида обрўсизлантирмоқчи бўлади. Чжоу империяси Гарбий Осиёда ҳам машҳур бўла бошлайди, бу ердаги турли ҳукмдорлар у билан алоқа ўрнатишга интиладилар. 553 йилда эфталитлардан, 555 йилда Эрондан элчилар қелишади. Тогонлар яна бир бор фақат чжоуларнинг ўз қучлари билан мағлуб этилгач, 559 йилда Гаочан (Турфон)дан, 561 йилда Қучадан, 564 йилда Қарашардан элчилар ташриф буюришади.

Бэй-Чжоу империясининг асосий мақсади шарқий Бэй-Ци империясини янчиб ташлаш эди, лекин бу империя ички манбаларидан оқилона фойдаланадиган бўлсагина, мустақиллигини тўла сақлаб қолиш имконига эга эди. Масаланинг ечими туркут хони қимнингтомонини олишига боғлиқ эди. 561 йилда ҳар икки томон император Муганхонга элчилар жўнатиб маликани ўзларига сўрашадилар. Бой Бэй-Цинингтухфа-совгалари масалани ҳал этишга бир баҳя қолганида, Чжоу элчиларининг дипломатик усталиқлари Муганхонни иттифокқошлиқ битимига содиқ қолишга мажбур этади. У совга-саломни қабул қилмай, қабул қилинмаган бойликнинг ўрнини ҳарбий ўлжа билан қоплашга қарор

берди.

563 йилда иттифокдошлар кўшинлари Цзинян шахрини камал килдилар, бироқ камални охирига етказмадилар ва туркутлар ўша ерларни талаб, кадрдон даштига кайтдилар. Кейинги йилги юришда эса Лоян ёнида Чжоу лашкарининг бири цилардан тўла маглуб бўлиши Муганхоннинг ўз кўшинини оркага кайтаришга мажбур этди. Ушбу муваффақиятсизликларга карамай, Ци томонидан таклиф килинган иттифок тузиш хақидаги таклифни рад этди. Бунинг сабаби иттифокдошлик битимига биноан Чжоу империяси хар йили туркутларга тўлаб турадиган 100 минг парча ипак матолардир, деб билмок керак.

572 йилда Муганхон вафот этди. Унинг вориси ва укаси Тобохон Чжоу империяси билан мулоқотни тўхтатмай, Ци империяси билан битим тузади. Чжоу империяси бериладиган тўловдан юз ўгиришга журъат этган чогида туркутларнинг бир марта харбий намойиш ўтказишининг ўзиёқ ваъдага вафо килиб, тўловларни вақтида тўлаш мажбуриятини кайта бўйнига олишга етарли бўлди. Ци империяси эса, туркутларнинг босқинидан кўркиб, тинчлик учун тухфалар бериб, хазинасининг баракасини учирди. "Бизга жанубдаги икки бола (Чжоу ва Ци) итоатда бўлса бас, камбагалликдан кўркмаймиз" дерди Тобохон.

Ци империяси билан иттифок туркутларнинг Хитой билан маданий мулоқотига йўл очди. Тобохон қароргоҳида буддавий роҳиблар пайдо бўлди ва хбнни ўз динларига киритди. Будда ташвиқотчилари буддизмнинг бошқадинлардан устунлигини жўнгина килиб исботлар, Будда қонунларига амал қилган Ци империясининг бойлиги ва қудратини далил келтирар эдилар. Сал кейинроқ Ци империясининг енгилиши туркутларнинг буддизмга бўлган хурматига путур етказди ва Суй сулоласи тахтни эгаллагач 581 йилда буддавийлар Хитойга кайтиш зўрида қолдилар.

576 йилда чжоулар циларни маглуб этиб, Пхинъян шахрини эгаллашга муваффақ бўлдилар. Цилар шахарни кайтариб олишга уриниб кўришди, бироқ омад чопмади ва Ечен шахрида камалда қолган император, ушбу шахарни таслим Қилишдан олдин Гао Юан-цзун фойдасигатахтдан воз кечди, 577 йилда Гао Юан-цзун ҳам асир олинди.

Тор-мор этилганига карамай, Тайюан шахрилиқ Гао Бао нин деган киши йиқилган сулоланинг сергайрат химоячиси сифатида майдонга чикди. 576 йилдаёқ, хали маглубиятдан олдин у хозирги Чахар ўрнидаги Инчжоу чегара қалъасининг қутволи этиб тайинланган эди. Киска муддат ичида Гао Бао нин нафакат хитойларнинг, балки кўчманчиларнинг ҳам хурматини қозонди. Бу ҳолат маглубиятдан кейин унинг мустақил иш юритишига имкон яратди. Гао Бао нин субутсиз сиёсий шухратпараст эмасди, унда Шимолий Хитойни кайта тикланиши учун зарур бўлган бурчга садокат, ватанпарварлик, қурашда қатъият қаби ахлокий хислатлар мужассам эди. У голибларнинг эхтиром билан таслим бўлиш таклифини рад этди ва ўзини Ци сулоласининг туркутларга қочиб кетган сўнги вакили Гао Шао-ининг тарафдори деб эълон қилди. Мана шу хизмати учун унга қанцлер рутбаси берилди (бу мансабни эгаллай олиш имконц йўқ эди, албатта). Бэй Чжоунинг қаддан ташқари қучайиб кетишидан ўзича ҳадиксираган туркут хони маглуб бўлган сулола томонини олди. Бу иттифокка ўз императорига қарши исён қўтарган, Фанъянда (Пекин теварагида) мустақам ўрнашиб олган сарқарда Люй Чжан цзи ҳам қўшилди.

Гао Бао нин қўл остидаги барча қучларни тезда сафарбар қилиб, Гао Шао и тарафини олди. Бироқ кечикди. Унинг лашқари энди Ляохе дарёси қирғоқларига етганда, Фанъян

вайрон килингани ва кўзголон бостирилгани хақида хабар келди. Гао Шао и туркутларга кайтди, Гао Бао нин ўз вилоятида мустахкамланиб олди.

Бэй Чжоу учун энг дахшатли душман туркутлар бўлиб чикди. 578 йилда Тобохон Хитойга бостириб кирди ва Чжоу кўшинини кириб ташлади. 579 йилда бошланган музокаралар тўхтатилиб, давом эттирилган харбий харакатлар туркутларга зафарли бўлди. Аммо Хитой элчиеи совга-саломлар билан Тобохонни ўзига ағдариб олишга муваффақ бўлади ва 580 йилда тинчлик битими тузилиб, унга биноан Гао Шао-и Чжоу давлатига топширилиб, пойтахти Чанъанга келтирилади. Гао Шао-и Сичуанга сургун килинади ва ўша ерда оламдан ўтади.

580 йил туркут кудратининг чўккига кўтарилган йили бўлди. 581 йилда Тобохон вафот этади. Хитойда Чжоу сулоласини ағдариб, Суй сулоласига асос солган харбий генерал Ян Цзян туркутларни ўлгудек ёмон кўрарди, бу ўз навбатида сиёсий вазиятни ўзгартириб юборди. Ўз душманларидан анча кўп яшаган Гао Бао нин Чахарда мустакил бек бўлиб қолади ватуркут хонлари билан иттифокда яшайди.

Гарбдаги уруш. Шаркий чегараларда фаоллик кўрсатаётган туркутлар айна чоғда гарбга ҳам юришлар уюштириб турардилар. Афсуски, бу ниҳоятда муҳим воқеалар манбаларда етарлича ёритилган эмас, бироқ, шунга карамай, воқеалар жараёнини умумий тарзда баён қилиш мумкин.

Гарбга харбий юришларни Буминнинг укаси Истами коон бошқарган. Олдинги юришларда Истами коон Бумин билан бирга асли угорлардан бўлиши эҳтимол бўлган Шимолии Олтой кабилаларининг ўн нафар оксоколлари устидан кўмондонлик қилган. Уларнинг hozирги насллари турклашиб кетган шорлар, кумандилар, ку кижилар (лебедин)лар ва бошқалардир. Истами хоннинг исми ҳам турки эмас. Бу исм угорча бўлиб боболар рухининг номланишидир. Хитойлар унинг аскарлари саногини 100 минг дейдилар, лекин бу рақам аскарларнинг хақиқий ададини эмас, балки саркарданинг рутбасини ифода этади. Бу рутба энг олий бўлиб бу рақам унинг "баходир жабу" унвонига мувофиқдир.

Истами ўз аскарларини 552 йилдан анча кейин бошлаган, чунки мазкур йилда абарлар хали мустакил қабила бўлиб, Буминнинг дафн маросимига тортиқдар жўнатишган. Бу юриш 553 йил кузида - жужанлар узил-кесил тор-мор келтирилгандан кейин бўлган кўринадир. Юриш бошланишининг энг ишонарли санаси 554 йилнинг бахори бўлиши керак. Чунки бу пайтда жужанлар тумтарақай қилинган, отликаскарлар учун энг муҳими — дашт ўт-ўланлар билан қопланган эди.

Юришнинг шиддатига караганда, туркутлар жиддий бир қаршиликка дуч келмаган. 555 йилда уларнинг кўшини "Гарбий денгизга" етиб боради. "Гарбий денгиз" деб Каспий денгизини эмас, Орол денгизини тушунмок керак, бинобарин Фирдавсий Истами салтанатининг чегараларини куйидагича таърифлайди: "Чиндан (Хитойдан) Жайхунгача (Амударёгача) ва Чочнинг нариги томонидаги Гулзариунгача (Сирдарёгача)".

Ушбу иқтибосга асосланиб 555 йилги чегараларни анча аниқ белгилашимиз мумкин: чегарачизиги Тошкентдан сал шимолроқдан, Сирдарёнинг шимол томон бурилиш нуктасини кесиб ва кенглик (жугрофий) йўналишида Амударёнинг куйилиши ва Орол денгизининг жанубий қирғоқлари бўйлаб ўтган. Сўғдиёна ва Бухоро ўша вақтларда эфталитларга бўйсунарди, табиийки туркутлар улар билан тўқнашадилар. Шундай қилиб туркутлар бир ярим йил ичида бутун Марказий Қозогистонни, Еттисувни ва Хоразмни ишғол қилдилар.

Бирокундан уёғига юриш оғирлашиб борди. Орол денгизининг шимолий қирғоқларида

туркутлар хуни (хионит), вар ва огор кабилаларининг каршилигига дуч келишди. Факат 558 йилга бориб бу кабилалар маглуб этилди ва туркутлар бўйин эгишни хохламаган кавмларни олдига солиб кувлаган холда Волга дарёсига етиб келишди. Бу кочкинлар вар ва хуни кабилалари колдиклари бўлиб, адади 20 минг кишини ташкил этади ва кейинрок авар номи билан ягона кавм бўлиб уюшади.

Туркутлар Уралолди чўлларини забт этиш билан каноат хосил қилиб, Волгадарёсини кечиб ўтмадилар. Истамининг гарбга юриши шунинг билан чегараланди. Тўрт йил давомида эришилган зафарлар хоконлик олдига катор сиёсий янги масалаларни кўйди. Сиёнинг бутун даштини камраб олган янги салтанатнинг пайдо бўлиши Хитой, Византия ва Эрон дипломатияси учун катта бир ахамиятли омил бўлди. Асосан, Византиянинг узокни кўзлаган ва нозик сиёсати туфайли VI юзйилликнинг 50-йиллари охирида Кора денгиз бўйида сиёсий вазият анча мураккаб ва кескин эди. Куйи Днепр ва Дон пасттекисликлари булгорлар тоифасидан бўлмиш кутургурлар томонидан эгалланган бўлиб, уларнинг кариндошлари утургурлар Кубанда яшардилар. Кутургурларнинг Фракияга босқинидан зада бўлган Византия тортиқдару элчилар воситасида утургурларни кутургурларга гижгижларди. Юстинианнинг устамонлик билан тутган сиёсати бу икки кардош кабилаларнинг бир-бирини мутлако кириб ташлаш даражасига олиб келди.

Утургурлардан шарк томонда, Кума дарёси хавзаси ва Догистонда ўта жангари кабила — сабирлар яшарди. Сабирлар Византия-Эрон урушида дастлаб Эрон томонида, сўнг эса унга карши фаол иштирок этган эди. 552 йилда улар Агванияни босиб оладилар, бироқ 554 йилдаёқ форслардан зарба ейди.

...Бироқ кутургурлар етакчиси Заберган юнонларнинг душмани бўлиб, Византия ва унинг иттифокчилари: утургур ва антлар билан курашиш учун янги иттифокчи топилишидан беҳад хурсанд бўларди. Хақиқатдан ҳам, аварлар утургурларни яксон қилиб, кутургурлар жабха ортини хатардан холи қилган захотиёк Заберган Болкон томон янги юриш уюштириб Константинопол кентдеворигача етиб борди. Айни чоғда Константинополга аварлар элчилари кетидан туркутлар элчилари етиб келди ва улар яхши кутиб олинди (558 й.). Юнон-авар муносабатлари совишида бунинг ҳам ахамияти борлиги эътибордан холи эмас.

Шундай қилиб, 558 йилда Византия империяси учун янги кудратли душман пайдо қилиб ва хавфли кўшнилари ўз чегараларидан Болкон томон кузатиб форс дипломатияси катта галабага эришди. Кейинги воқеалар асносида маълум бўлдики, форс-авар иттифоқи то 628 йилгача давом этди, бу иттифок Византия империясини кулатишига сал қолди.

Антлар аварларга асосий вазифаларидан бири асирларни тўлов бериб қайтариб олиш бўлган Мезамирни элчи қилиб юбориб, улар билан келишишга интилишди. Аварлар хузурида Мезамир ўзини шу даражада ношуд, магрур тутдики, элчилик мақомига ҳам карамасдан аварлар уни ўлдирди. Элчини ўлдиргач, аварлар антларни талаш ва кулларга айлантиришда давом этдилар.

Кутургур сардори Заберган кудратли иттифокчисига таяниб, шарқдан унга ҳеч ким таҳдид эта олмаслигига ишонч хосил қилди ва склавинлар билан иттифоктузиб Византия ерларига бостириб кирди. 559 йил март ойида у Дунайдан муз устидан ўтиб лашкарини уч қисмга ажратди: бири Македония орқали Элладага қараб юрди ва Фермопиламга кириб борди, иккинчиси Фракия Херсонесини қўриқлайдиган истехкомларга таҳдид

солди, унинг ўзи бошқарган учинчи қисм Узун деворнинг зилзиладан захм етган, локайдларча тикланмай қолган жойидан империя ичкарасига сукилиб кириб олди. Константинополликларни ваҳима босди, ҳамма унутиб юборган кекса харбий кўмондон Велизарий сафарбар қилинди, у варварларни пойтахтдан улоқтириб ташлади. Бошка бўлуклари ҳам мағлуб этилди. Шунда ҳам Заберган Фракияда қароргоҳ бунёд қилиб, теваарак-атрофни талашда давом этди. Бу ҳолат уларга ҳам утургурлар каби "тухфалар" ваъда қилиниб, катта микдорда пул тўланмагунча давом этди. Ана шундан кейингина кутургурлар Фракияни ташлаб чиқишди.

Юстиниан утургурлар сардори Сандилх билан шошинч хабарлашди ва утургурлар Фракиядан қайтаётган кутургурларнинг бир бўлинмасига ҳужум қилиб уларни кириб ташлади ҳамда Сандилх қўлга қиритган ўлжаларни юнонларга қайтарди. Ана шу воқеадан кейин бу икки қавм орасидаги уруш уларнинг ҳар иккаласини ҳам толиқтириб қўйдик, бу аварларга жуда қўл келди.

565 йилда империяни қудратли деб ўйлаб II Юстин аварларга тўловни тўхтатиб қўйди. Бироқ аварлар қудрати ошгандан ошиб борарди. 565 йилда улар Тюрингияни янчиб, франк қироли Сигезберт билан уруш олиб борар ва қўли баланд келаётган эди. 567 йили аварлар лангобардлар билан иттифокца Византиядан мадад олаётган гепидларни тор-мор этиб Тисса воҳасини эгалладилар.

Лангобардлар Италияга кетганидан бир йил ўтгач, аварлар бутун Паннонияни эгасига айланган ва Марказий Оврупани даҳшатга соларди. Уларнинг қудрати таркибида авар хонига сўзсиз бўйсунадиган антлар, гарбий славянлар ва кутургурлардан иборат ёрдамчи қўшиннинг ҳам борлигида эди. Аварларнинг биринчи хони Баян 568 йилда Византияга дағдага қилиб шундай дейди: "Мен Рим ерларига шундай қишиларни юбораманки, улар битта қолмай қирилиб кетса ҳам мен учун барибир" ва босқини учун 10 минг кутургурни юборади.

Баён этилган ҳодисалар VI аср 60-йилларидаги халқаро сиёсатнинг ҳаракатга келтирувчи қучларини намоён қилади. Эрон ва Византия бир-бирларига ашаддий душман эди. Аварлар Византиянинг душмани сифатида Эрон билан иттифокчи бўлиши зарур бўлса, аварларнинг душмани туркутлар Византия билан жуда яқин муносабатларда бўлиши мумкин эди.

Қучларнинг бундай жойлашувини Эрон ва туркутлар душмани эфталитлардавлати мавжудлиги мураккаблаштириб турарди. Шунинг учун ҳам Истамихонга Юстиндан қўра Хусрав Ануширвон билан иттифокчи бўлиш зарур эди. 560 йил атрофида форслар ва туркутлар ҳужумкор иттифок тузишади: биринчилари "шоҳ Парвиз 60 учун хун олишни" исташса, иккинчилари Сугдиёнанинг гуллаб-яшнаган шаҳарларига эга бўлиш ниятида эдилар.

Эфталитлар икки жаҳада эмас, ҳатто уч жаҳада уруш олиб бориш зўрида. қолдилар. Эфталитлар шоҳи Михракула Қашмир ва Панжобнинг эгаси сифатида хиндлар билан ҳам қаттиқжанглари олиб бормоқда эди.

Эфталитларюшг тор-мор этилиши. Сосонийлар Эронининг шарқ ўлкаларида юргизган сиёсати унча яхши ўрганилмаган бўлса-да, манбаларда яқкам-дуккам учраб турадиган хабарларнинг ўзи ҳам тадқиқотчида бу сиёсат жуда нозик ва зукко бўлганлигига қаноат ҳосил қилиш учун етарлидир. Жумладан, Эрон Шимоли-Шарқий Хитойнинг қучая бошлаганини дарров пайқайди ва 556 йилдаёқ Чанъанга элчилик юборилади. Элчилик айни чоғда туркутларга ҳам юборилган бўлиб (табиийки, улар Хитой элчиларидан олдинроқ етиб қелган), Истамихоннинг қизи ва Эрон шоҳи никоҳи билан муштақамланган

иттифок тузилади.

Эфталитлар иттифокчиси бўлмиш жужанлардан махрум бўлгач, саросимага тушиб, 553 йилда Хитой билан мулокот ўрнатишга интиладилар, бироқ Гарбий Вэй императори Йуйвин Тай туркутлар билан иттифокчи бўлгани учун ҳам эфталитлар таклифига эътиборсиз қараган бўлса керак. Эфталитларнинг ўз орасида ҳам хамжихатлик йўқ эди. Давлат арконларидан бири Катулф шох Гатфарни уруш қилишига қаршилик қиларди, ammo оқибатда ҳақоратланган киши сифатида ўз қавмини сотиб Эрон шoхи ҳузурига қочиб кетди. Жиддий ҳарбий ҳаракатларни 560 йилда шох Гатфарнинг ўзи бошлаб юборди. Хокон ва шаханшохнинг ўзаро яқинлашувидан ҳадиксираб, бундай яқинлашувга имкони борича тўскинлик қилмоқчи бўлди. Сугуд ҳудудидан ўтаётган туркут элчилигининг ҳамма аъзолари, бир нафар отликдан бошқаси, қириб ташланди. Қочиб қутулган сувори бу машъум хабарни Истамихонга етказди. Истамихон мавжуд барча қўшинларни сафарбар қилди, уларнинг орасида аввал эфталитларга қарам бўлган хўтанликлар ҳам бор эди. Хусрав Ануширвон иттифокчисидан олдинроқ ҳаракат бошлаб, 562 йилда эфталитларни мағлуб этди, бироқ уруш бу билан тугамаганди.

Туркут илгорининг биринчи қурбони Чoч (Тошкент) бўлди, бу ердатуркутлар қатлиом уюштирди. Кейин Чирчик дарёсидан ўтган туркутларнинг асосий қучлари Маймургда ўз илгори билан қўшилди.

Эфталитлар Бухорога ҳамма қучларини тўплади, бироқ Гатфар туркутларнинг ажойиб отликлари текисликда устунликка эга бўлишини ўйлаб, жангни Насаф (Қарши)да тоғли жойда қабул қилишни лозим топди.

Фирдавсийнинг ёзишича туркутлар бостириб келар эканлар сугудлар қўп йиглардилар, бироқ эфталитлар учун жанг қилишни истамас эдилар. Насаф ёнидаги жанг саккиз кун давом этиб, эфталитларнинг тўла-тўқис мағлубияти қалан тугади (565 й.). Омон қолганлар Эфталит давлатининг муқаскил яшаш қуни тугаганлигини фаҳмлаб, Гатфарни ағдариб, унингўрнига Чағониён беги Фағонишни шох этиб сайладилар ва туркутларга қарши тура олади, деб ўйлаб, унга Хусрав Ануширвонга бўйсунуш мажбуриятини юкладилар.

Бир пайтнинг ўзида хоконнинг хати ва Фағонишнинг тобелик ҳақидаги таклифини олган Хусрав на унга ва на бунга жавоб берди. Арқобларнинг гарбий чегаралар бўш қилишдан қўчиб қаршилик қилишига қарамай Хусрав ўзи бошчи бўлиб бутун қўшини билан Хуросонга юрди. Умумий душман бартараф қилинган, иттифок-чилар душманга айланишди. Умумий душманни йўқ қилиш зарурати парда қисил тўсиб турган Хокон ва Эрон орасидаги қелишмов-қилиқлар энди очилиб қолди. Бу қелишмовқилиқлар жуда қуқур экан, ҳатто қикиштириб бўлмас даражада экан. Бу масалани кейинги бобда таҳлил этамиз, ҳозир эса эфталитларга қайтайлик.

Ўрта Осиёда ҳуқмонликка қурол қучи ва шафқатсизлик натижасида эришган эфталитлар бу мамлақатлар ақолиси наздида обрў қозона олмадилар.

Ўрта Осиё учун VI юзйиллик иқтисодий ва маданий юқсалиш асри бўлди. Шаҳарлар бойиди, ўсди, зироат, ҳунармандчилик ва савдо гуллаб-яшнади. Сугудлар бу қамонда тажрибали воситачи савдогарлар сифатида ўзларини қўрсатди. Улар Хитой ва Ўрта Ер денгизи орасида мулокот ўрнатдилар, бунинг учун қадимий қарвон йўлларида фойдаланишди. Ammo муқтазам тижоратга жужанларнинг қароқчилиги, эфталитларнинг қўшилари билан тинимсиз уруш олиб боришлари ҳалақит берарди. Сугдиёна ва даштни бирлаштирган туркутлар савдо учун қенг имқониятлар яратишди, сугуд савдогарлари туркут хонининг савдоқатли фуқароларита айланди- Туркутларга ҳам ана шундай

Ўзларига мойил фукаролар зарур эди. Шу тарзда Ўрта Осиё хоконликнинг ажралмас бир кисмига айланди. Вужудга келган вазияг эфталитларнинг интиком олишига йўл бермади ва улар ўзлари жойлашган тоғлардан нари силжий олмадилар, улардан сог колганларининг насллари хамон ўша ерларда яшамокдалар.

Лев Гумилев